

UOT 101.1

TƏBRİZDƏ MƏHƏMMƏD VƏ HÜSEYN NAXÇIVANI QARDAŞLARININ MAARİFÇİLİK FƏALİYYƏTLƏRİ

Eynulla Mədətli

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
elmi işlər üzrə direktor müavini,
tarix elmləri doktoru, dosent
emadatli@gmail.com
DOI:10.30546/ifs.2021.2(37)20

Qabil Camalov

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
direktor müavini

Xülasə. Məqalədə XIX əsrin sonu və XX əsrin birinci yarısında Cənubi Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının tanınmış nümayəndələri Məhəmməd və Hüseyn Naxçıvani qardaşlarının fəaliyyətlərindən söz açılır. Azərbaycanın elmi, ədəbi və mədəni irsinin qorunub saxlanması, bu niyyətlə Təbrizdə şəxsi kitabxana, sonra isə dövlət kitabxanası qurulmasında Naxçıvani qardaşlarının fədakar xidmətləri mənbələr və farsdilli ədəbiyyatlar üzrə geniş araşdırılır.

Məqsəd: Məhəmməd və Hüseyn Naxçıvani qardaşlarının elmi-maarifçilik xidmətlərini araşdırıb geniş elmi ictimaiyyətə təqdim etmək.

Metodologiya: tarixi və məntiqi təhlil

Elmi yenilik: Cənubi Azərbaycanda, həmçinin bütün İranda milli-demokratik hərəkatlarda Azərbaycan maarifçi ziyalılarının, o cümlədən Naxçıvani qardaşlarının rolu ilk dəfə açılıb təqdim edilir, Azərbaycan ədəbiyyatı və tarixinin fədakar təəssübkeşləri tanınırlar.

Açar sözlər: Təbriz, Məhəmməd Naxçıvani, Hüseyn Naxçıvani, Azərbaycan ədəbiyyatı, əlyazmalar, Təbriz Milli Kitabxanası.

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ БРАТЬЕВ МУХАММЕДА И ГУСЕЙНА НАХЧЫВАНИ В ТЕБРИЗЕ

Эйнулла МАДАТЛИ

Габиль Джамалов

Резюме. Статья посвящена просветительской деятельности братьев Мухаммеда и Гусейна Нахчывани конца XIX и первой половины XX веков в Южном Азербайджане. Самоотверженный труд братьев Нахчывани для сохранения азербайджанского научно-литературного и культурного наследия с целью создания частной, затем и публичной библиотеки в Тебризе, тщательно *исследованы в источниках* персидской литературы.

Цель: исследовать научные и научно-образовательные заслуги братьев Мухаммеда и Гусейна Нахчывани для представления широкому кругу научного общества.

Методология: историко - логический анализ.

Научная новизна: раскрыта роль азербайджанских просветителей и братьев Нахчывани в национально-демократическом движении в Южном Азербайджане, а также во всем Иране. Представлены известные самоотверженцы азербайджанской литературы и истории.

Ключевые слова: Тебриз, Мухаммед Нахчывани, Гусейн Нахчывани, азербайджанская литература, рукописи, Тебризская национальная библиотека.

EDUCATIONAL ACTIVITIES OF MUHAMMAD AND HUSSEIN NAKHCHIVANI BROTHERS IN TABRIZ

Eynulla Madatli
Gabil Camalov

Abstract. The article deals with the activities of the prominent representatives of the enlightenment movement in South Azerbaijan in the late 19th and the first half of the 20th centuries Muhammad and Hussein Nakhchivani brothers. The selfless labour of the Nakhchivani brothers in obtaining the manuscripts and books on the scientific, literary and cultural heritage of Azerbaijan from foreign countries and bringing to Tabriz, in their preservation, in establishment with this intention, at first of a private library, then a public library in Tabriz, are widely investigated by sources and Persian-language literature.

Purpose: To study the scientific and educational activities of Muhammad and Hussein Nakhchivani brothers and to present it to the wide scientific community.

Methodology: historical and logical analysis

Scientific novelty: the role of Nakhchivani brothers and their close associates in enlightenment, and in national-democratic awakening in South Azerbaijan, as well as in entire Iran, is presented to the scientific community, and made these selfless advocates of Azerbaijani literature and history to be known to the scientific community.

Keywords: Tabriz, Muhammad Nakhchivani, Hussein Nakhchivani, enlightenment, Azerbaijani literature, manuscripts, Tabriz National Library.

Giriş / Introduction

XIX əsrin ikinci yarısı Şimali Azərbaycanda olduğu kimi, Cənubi Azərbaycanda da yeni nəsil vətənpərvər maarifçi milli ziyalılarımızın yetişib ərsəyə gəldiyi mühüm tarixi mərhələdir. Bu dövrdə tarixi Azərbaycan coğrafi məkanında, hətta onun hüdudlarından kənar da əslən Azərbaycan türkləri olan o qədər görkəmli alimlər, şairlər, ictimai-siyasi xadimlər meydana çıxmışdır ki, onları sadalamaqla bitməz. Məhz bu geniş vüsətli maarifçilik fəaliyyətlərinin məntiqi nəticəsi idi ki, XX əsrin əvvəllərində bütün İrani və Qafqazı hərəkətə gətirən, qonşu müsəlman ölkələrinin ictimai-siyasi həyatına bir qıqılıcı kimi düşən, aparıcı gücü və liderləri Azərbaycan türkləri olan (Səttarxan Sərdari-Milli, Bağırxan Salari-Milli, Siqqətül-İslam və b.) Məşrutə (Konstitusiya) hərəkəti (1906-1911) baş vermişdi. Bundan on il sonra Cənubi Azərbaycanda İranın ərazi bütövlüyü çərçivəsində Azərbaycan (Azadistan) Milli Hökuməti qurulub altı ay fəaliyyət göstərmişdi. Bu hökumətin başçısı, Azərbaycan Demokrat Firqəsinin rəhbəri Şeyx Məhəmməd Xiyabani dövrün Azərbaycan mühitinin yetişdirdiyi mükəmməl ənənəvi təhsilə və müasir dünyagörüşə malik milli ziyalılığın bariz nümunəsi idi. Belə bir şəraitdə görkəmli maarifpərvər ziyalılar nəslinə mənsub olan Məhəmmədəli Tərbiyət, Mirzə Əli Ləli, Seyid Həsən Tağızadə, Ayətullah Hacı Mirzə Abdullah Moctəhidi, Hacı İsmayıl Əmirxizi və başqaları sırasında Hacı Məhəmməd Naxçıvani və qardaşı Hüseyin Naxçıvani də vardır.

Məhəmməd və Hüseyin Naxçıvani qardaşlarının elmi xidmətləri.

Azərbaycan maarifçilərinin hər biri müxtəlif peşələrin sahibləri olsalar da, onları birləşdirən bir milli hədəf var idi, bu da xalqı maarifləndirib qabaqcıl millətlərin sırasına çıxarmaq, müasir zamanla ayaqlaşdırmaq. Azərbaycanın bu fədakar övladları öz zəhmətləri və vəsaitləri ilə kitabxanalar açır, İranın və dünyanın müxtəlif şəhərlərindən Azərbaycana əlaqədar vaxtilə ölkədən çıxarılmış kitabları, məqalələri, sənət əsərlərini, xüsusən qiymətli əlyazmalarını Təbrizə gətirirdilər. 1898-ci ildə böyük mütəfəkkir Məhəmmədəli Tərbiyətin və bir neçə həmfikrinin dəstəyi ilə Təbrizdə təsis etdiyi "Tərbiyət" kitabxanası İranda ilk yeni tipli elmi kitabxana kimi ad qazanmışdı. Məhz bu kitabxananın zəminində, əsasən Naxçıvani qardaşlarının dəstəyi və töhfəsi ilə, 1921-ci ildə Təbriz Milli

Kitabxanası qurulmuşdu.

Naxçıvani qardaşlarının Azərbaycanın elmi, ədəbi və mədəni irsinin qorunub saxlanmasında və onun dünyanın müxtəlif ölkələrinin şərqşünaslarına, ədəbi ictimaiyyətinə çatdırılmasında əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Onlar əsas peşələrindən və ictimai fəaliyyətlərindən asılı olmayaraq, böyük vətənpərvərlik və milli qürur hissi ilə həm Azərbaycan, həm də İranın ədəbi, elmi irsinə aid olan nadir əlyazma nüsxələrini və kitablarını böyük zəhmət bahasına dünyanın bir çox ölkələrindən öz şəxsi vəsaitləri hesabına alıb Təbrizə gətirmiş və Təbriz Milli Kitabxanası təsis olunarkən təmənnasız olaraq bu kitabxanaya bağışlamışlar. Əlyazma nüsxələrini və nadir kitabları Təbriz Milli Kitabxanasına bağışlayarkən onların yeganə xahişləri və şərtləri bu olmuşdur ki, kitabxananın daxili qayda-qanunlarına uyğun olaraq həmin əlyazma və kitablar oxucuların, tədqiqatçıların ümumi istifadəsinə verilsin, lakin onların Təbriz şəhərindən kənara çıxarılmasına icazə verilməsin.

Məhəmməd Əliabbas oğlu Naxçıvani (fars dilli mənbələrdə *Nəxcəvani* yazılır) 1297-ci ildə (1878-ci il) Təbriz şəhərində ziyalı tacir ailəsində anadan olmuşdur. Atası Hacı Əliabbas Naxçıvaninin Təbrizə nə zaman gəlməsi haqqında hələlik bir məlumata rast gəlinməmişdir. Əliabbas Naxçıvani məşhur Quran qiraətçisi Əbdürrəhman Sultan əl-Qəranın şagirdlərindən idi və dövrünün tanınmış ziyalıları olaraq özünün elmə, dinə və Qurana olan şövqünü övladlarına da irs qoymuşdu və bu da öz bəhrəsini vermişdi. Tanınmış məşrutəçi Hacı İsmayıl Əmirxizi onu dövrünün ustadlarından biri kimi yüksək qiymətləndirir və yazırdı ki, əsas sənəti tacirlik olsa da, o, vaxtaşırı debestana (məktəbə) gəlib orada dərs verirdi və Əmirxizi də həmin məktəbin şagirdi olaraq ondan çox şey öyrənmişdi [1, s.11].

Məhəmməd və Hüseyn Naxçıvani qardaşları dövrün tanınmış həkimi, şairi və filosofu “Şəmsül-Hükəma” “həkimlərin günəşi” adını almış Mirzə Əlixan Ləlinin bacısı oğlanlarıdır. Hüseyn Naxçıvani dayısı haqqında yazır: “ XIII əsrin sonu -XIV əsrin (hicri qəməri təqvim) birinci yarısının ədəbi-fəlsəfi mütəfəkkirlərindən biri Mirzə Əlixan Ləli olmuşdur. Bu böyük alimin təbi ədəbiyyata, şeirə və şairliyə meyilli idi və fəvqəladə fitri istedad sahibi idi. Şeirləri sadə, asan, anlaşqlı, hər cür mürəkkəblikdən uzaq olmaqla, çox böyük məzmun və şivəyə malikdir, qısa müddətdə layiqli şöhrət qazanmışdır” [2, s.334].

Qeyd etmək lazımdır ki, Ləli hicri qəməri təqvim il 1252-ci ildə (1836) İrəvanda anadan olmuşdur və 20 yaşında atası Hacı Ağamirzə ilə Təbrizə gəlmişdi, mükəmməl tibb təhsili almışdı, ingilis və fransız dillərini də yaxşı bilir, mütaliə edir, Avropa ölkələrinə səyahətlər edirdi. İranın tanınmış tibb alimi və həkimi kimi də məşhur idi və o vaxt vəliəhd Müzəffərəddin Mirzənin şəxsi həkimi olmuşdur. Onun Məhəmmədəğa Şahtaxtinskiyə “Şərqi Rus” qəzetinin açılması münasibətilə göndərdiyi təbrik-qəsidə olduqca maraqlıdır:

Heyrətdə qoydu aləmi-islami Şərqi-Rus,
 Üzdən niqabın açdı bu türki-zəban ərus.
 Qoftari sedğ, niyyət-e xales, lesani pak,
 Nə əxz, nə təəmi, nə mozənvər, nə çaplus.
*(Düz sözlərlə, xalis niyyətlə, pak dillə,
 Nə əxz, nə təm ilə, nə də bəzəklə, yaltaqlıqla)*
 Yol göstərir çöllərdə azanlara çün cərəs,
 Bidar edir evlərdə yatanları çün xorus.
 Et kəsbi elmü - sənət və fənni ziraəti.
 Bəsdir hədisi Rüstəm o Söhrab və Əşkibus.
 Simurğ tək əruc eyləyib kuhi Qafdan,
 Bu sözləri kitab eylər Şərqi-Rus...
 Gül tək ola həmişə həvaxahi sorxrəng,
 Bədxahi zərdru qala manəndi sənd Rus [2, s.338].

(ərus – gəlin, cərəs- zəng, əruc- zühur etmək, doğmaq, həvaxahi sorxrəng- xoşüzlülük arzulan, zərdru-sarısifət, manəndi sənd- haramzada kimi)

Məhəmməd Naxçıvaninin həyatı və fəaliyyəti haqqında bir sıra iranlı və xarici ölkələrin

tədqiqatçıların əsərlərində məlumatlar vardır. Bunların içərisində tanınmış tarixçi alim, ədəbiyyatçı və sənətsünas, publisist və yazıçı Səməd Sərdariniya (1947-2008) daha diqqətəlayiqdir. S. Sərdariniya ilə keçən əsrin 90-cı illərində Təbrizdə başlanan tanışlığımız zamanı o bu sətirlərin müəllifinə (E.Mədətli) Məhəmməd Naxçıvaninin zəngin elmi irsi və xidmətləri barəsində məlumat vermişdi. Yeri gəlmişkən, onun Azərbaycanın məşhur şəxsiyyətlərinin həyat və fəaliyyətlərinə dair geniş tədqiqatları şimalı-cənublu Vətənimizin elm və mədəniyyət tarixinə qiymətli töhfədir. S. Sərdariniya “Məşahir-e Azərbaycan” kitabına M. Naxçıvani haqqında məqaləsini daxil etmişdir. O yazır ki, M. Naxçıvani peşəkar kitabşünas, şair və yazıçı, tərcüməçi olmaqla yanaşı, dərin təfəkkürə malik tədqiqatçı idi. M. Naxçıvani eyni zamanda məşrutəçilər sırasında azad, qanunlarla idarə olunan, demokratik bir cəmiyyətin ölkədə bərqərar olması üçün başlanan mübarizədə də iştirak edirdi. 1921-ci ildə Təbrizdə Milli Kitabxananın qurulmasında yaxından iştirak edən M.Naxçıvani özünün ilk 500 kitab və əlyazmasını hədiyyə etmiş, kitabxananın 14 nəfərlik İdarə heyətinin üzvü olmaqla kitabxananın formalaşmasına da öz bilik, bacarıq və vəsaitini əsirgəməmişdi. 1933-cü ildə Təbrizdə Azərbaycan Maarif və Mədəniyyət Şurası yaradılanda M. Naxçıvani oraya üzv seçilmiş və daha geniş miqyasda öz maarifçi fəaliyyətini davam etdirmişdi.

Azərbaycanın tanınmış tədqiqatçısı Qulam Məmmədli 1941-ci ildə Sovet qoşunlarının və Azərbaycan SSR-in çoxsaylı ziyalı dəstəsinin Cənubi Azərbaycanda yerləşdiyi zaman Təbrizdə Məhəmməd Naxçıvani ilə görüşdüyünü, onun zəngin kitabxanası ilə tanış olduğunu öz xatirələrində bəyan edirdi. Yeri gəlmişkən qeyd edilməlidir ki, əslən təbrizli olan sovet zabiti Q. Məmmədli ədəbiyyat və mətbuatımızda M. Təbiyyət, Salman Mümtaz ənənələrini davam etdirən görkəmli ziyalımız idi və gənc yaşlarından fədakarlıqla ədəbiyyatımıza xidmət edirdi. Bir neçə il bundan əvvəl onun “Ömür dəftərindən xatirələr” adlı əlyazmasını arxivdən tapıb nəşr etdirən tarix elmləri doktoru, professor Solmaz Rüstəmovə-Tohidi həmin kitaba yazdığı çox ətraflı ön sözündə haqlı olaraq vurğulamışdır: “ Uzun və məzmunlu həyatı boyu çalışdığı işlərdə, tutduğu vəzifələrdə, ən başlıcası yaratdığı əsərləri ilə Qulam Məmmədli , ilk növbədə, mənsub olduğu o tay-bu tay Azərbaycan xalqına təmənnəsiz xidmət etməklə öz adını hər hansı mükafatların fəvqində duran və “Ömür dəftərində” böyük ehtiramla xatırlanan klassiklərin cərgəsinə yazıb” [3, s.18].

Q. Məmmədli xatirələrində qeyd edir ki, Təbrizdə dəfələrlə Məhəmməd Naxçıvani ilə onun iş yerində və evində görüşmüş, onun zəngin kitabxanası ilə maraqlanmış, xüsusilə də Cənubi Azərbaycanın Mirzə Ələkbər Sabiri sayıla bilən Mirzə Əli Möcüzün yaradıcılığı ilə onun vasitəsilə ətraflı tanış olmuşdu.

M. Naxçıvani Möcüzün Şəbüstərdə kasıbçılıqla yaşadığını, Təbrizə gələndə həmişə onun qonağı olduğunu, evində qaldığını, onun sabirsayağı şeirlərinin xalqın əksəriyyəti tərəfindən çox sevildiyini, lakin əleyhdarlarının da kifayət qədər çox olduğunu bildirmişdi. Onun daim borc içində yaşadığını, axırda Şəbüstərdən köçüb Şahruda getdiyini, bir neçə gün Təbrizdə onun evində qaldığını danışır. Möcüz Şəbüstərdə Xəyyam adlı bir nəfərə borclu imiş, köçəndə pulu olmadığından bütün yazılarını bir qovluqda ona verib ki, halallıq olsun. Möcüzün bu qəmli əhfəlatını eşidən M. Naxçıvani Şəbüstərə gedib, həmin adamı tapıb, pulunu verib və Möcüzün əsərlərini öz kitabxanasına gətirib. Lakin o zamankı şəraitdə bu əsərləri nəinki nəşr etmək, hətta oxumaq belə yasaq idi. M. Naxçıvani Q.Məmmədliyə təklif edir ki, həmin qovluqdakı əsərləri Sovet qoşunları Təbrizdə ikən çap etsin , ola bilər ki, bunu etmək sonralar mümkün olmasın. Beləliklə, Möcüzün əsərləri vəfatından on bir il sonra, 1945-ci ildə Q. Məmmədlinin səyi, Mirzə İbrahimovun dəstəyi ilə Təbrizdə iki min tirajla çap edilmiş və dərhal da satılıb qurtarmışdı. Bununla, M. Naxçıvaninin qeyrəti sayəsində xalqımız ikinci “Sabirini” tanımış oldu, ədəbiyyatımız Möcüz möcüzəsi ilə daha da zənginləşdi. İranda xalqımızın qəflət yuxusunda qaldığını, tərəqqi edən xalqların sırasına qoşulmağa səy göstərmədiyini ürək ağrısı ilə ifadə edən Möcüz deyirdi:

Gəldik çıxdıq Mərəndə,
Tamaşadır görəndə.
Millətimiz yatıbdır,
Ayılacaq öləndə.

Qulam Məmmədli yazırdı: “Hacı varlı-dövlətli bir tacir idi. Bu , onun peşəsi idi. Lakin bu tacirin ikinci bir peşəsi də vardı. O da ədəbiyyata, xüsusən, Azərbaycan ədəbiyyatına eşqi, məhəbbəti idi. Onun evində çox zəngin kitabxanası vardı. Buradakı kitablar, əsas etibarilə, əlyazması olan nadir kitablar idi. Mənə sonralar aydın oldu ki, o, bu kitabları toplamaq üçün çox zəhmət çəkmiş, çox da pul sərf etmişdir. Misirdə, Bağdadda, İstanbulda, Parisdə, Londonda olmuş, başqaları İranda ələ gətirdiyi nadir kitabı pul xatirinə, qazanc xatirinə xaricilərə satdıqları halda, o, mümkün olduqca xaricdə ələ keçirə bildiyi qiymətli əsəri alıb öz kitabxanasına gətirmişdir. Həm də bu kitabları kolleksiya xatirinə yox, xalqın malı etmək məqsədilə toplamışdır [3, s.115].

İranda, xüsusilə Cənubi Azərbaycanda bir sıra tədqiqatçılar öz məqalələrində minnətdarlıqla M. Naxçıvaninin maarifçilik fəaliyyətini qeyd etmişlər. Lakin onun həyat və fəaliyyətinə işıq tutan ən ətraflı məlumatlar Tehrandə nəşr edilən məqalələr toplusunda verilmişdir [4].

Məhəmməd Naxçıvani ibtidai təhsilini o dövrün ev məktəblərində almış dövrünün görkəmli ziyalılarından olan Məhəmmədəli Tərbiyət, Seyid Həsən Tağizadə kimi, Təbrizin Talibiyə mədrəsəsində orta təhsil almışdır. Gənc yaşlarından elmə, ədəbiyyata və öz xalqının qədim elmi-mədəni irsinə böyük maraq göstərmişdir. O, mənsub olduğu xalqın qədim tarixinə, ədəbiyyatına və təbiət elmlərinə böyük maraq göstərməklə bu elm sahələrinə aid əlyazmaları, kitabları mütaliə etmiş, onları böyük həvəs və zəhmətlə toplamağa başlamışdı.

Məhəmməd Naxçıvani 1936-cı ildə Məkkəyə - Həcc ziyarətinə getmiş və bu müqəddəs ziyarət zamanı İslam ölkələrinin tarixi, mədəniyyəti, qədim elmi irsi ilə daha dərindən tanış olmuşdur. Məhz Məkkə səfəri onun elmi axtarışlara, qədim əlyazma nüsxələrini yığıb toplamağa, onları tədqiq etməyə olan marağını daha da artırmışdır. Şəxsi elmi kitabxana yaratmaq Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin həyat qayəsi olmuşdur və bu müqəddəs məqsəd uğrunda o hər cür zəhmətə qatlaşmışdır. Onun yaratdığı kitabxana nəinki İranda, eyni zamanda, ölkənin hüdudlarından kənar da çox məşhur olmuşdur. Dünyanın müxtəlif ölkələrindən gələn bir çox şərqşünas alimlər onun şəxsi kitabxanasından istifadə etməklə yanaşı, M.Naxçıvaninin elmi məsləhətlərindən də bəhrələnmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, dünyada tanınan iranşünas Edvard Braun özünün məşhur “İran ədəbiyyatı tarixi” əsərini işləyərkən M. Naxçıvaninin kitabxanasından və onun məsləhətlərindən çox faydalanmış, əslində dünyanın müxtəlif ölkələrində dəfələrlə çap edilən bu kitab elə M. Naxçıvaninin zəngin əlyazma və kitab xəzinəsinin sayəsində ərsəyə gəlmişdi. Uzun müddət İranda yaşayıb işləyən E. Braunun kitabında tez-tez mənbə olaraq M.Naxçıvaninin kitabxanasına istinad edilir. Azərbaycan ədəbiyyatına dair bir sıra dəyərli əsərlərin müəllifi olan akademik Aqatangel Krımski onun zəngin kitabxanasından xeyli faydalanmışdı. Şərqşünas alimləri bu kitabxanaya cəzb eləyən amillərdən biri də M. Naxçıvaninin, eyni zamanda, qədim əlyazma nüsxələrinin, təzkirələrin məşhur bilicisi hesab olunmasında idi. Görkəmli Cənubi Azərbaycan tədqiqatçısı Məhəmmədi Müctəhidi yazırdı: “Onun aztapılan əlyazma nüsxələrini yığıb toplamaq həvəsi bir vətənpərvərlik nümunəsidir. Bəzən bir nəfis əlyazmasını əldə etmək üçün İsfəhana, Şiraza səfər edərdi. O, kitabşünaslıqda, nüsxəşünaslıqda böyük mütəxəssis idi. Hər hansı bir əlyazma nüsxəsinə diqqət yetirsəydi onun yazılma tarixini, xüsusiyyətlərini və xətt növünü təyin edərdi. Mərhum Məhəmməd Naxçıvaninin həyatı, böyük səmərəli fəaliyyətindən biri də onun Misir, Hindistan, Pakistan, Əfqanıstan, Türkiyə, Livan, Fələstin və s. ölkələrə işgüzar səfərlər etməsi olmuşdur”.

Qeyd etmək lazımdır ki, M. Naxçıvani xarici ölkələrə səfərləri zamanı həmin ölkələrin görkəmli alimləri ilə görüşlər keçirər, fikir mübadiləsi edər, elmi diskussiyalar aparar, ölkədən çıxarılmış qədim əlyazma nüsxələrini şəxsi vəsaiti hesabına alar və ölkəyə qaytarardı. O, Azərbaycan tarixinin, ədəbiyyatının, Azərbaycan dilinin görkəmli bilicisi idi.

İranda Məşrutə hərəkatı zamanı M. Naxçıvani bu hərəkata qoşulmuş, həmfikirləri ilə birlikdə Məşrutə inqilabında yaxından iştirak etmişdir. O, dövrünün qabaqcıl ziyalısı kimi başa düşürdü ki, azadlıq və həqiqi qanuni hakimiyyət olmadan hər hansı bir cəmiyyətdə elmi, mədəniyyəti inkişaf etdirmək mümkün deyildir. Məhz bu hərəkatda iştirakı onu ictimai fəaliyyətə sövq etmiş və ömrü boyu maarifçilik və xeyriyyə işləri ilə məşğul olmuşdur.

M. Naxçıvaninin dostlarından Ayətullah Hacı Mirzə Abdullah Müctəhidi onun vəfatından sonra

yazırdı: «O mərhumun ən yüksək səciyyəvi xüsusiyyətlərindən, xeyriyyə işlərindən biri heç bir maddi maraq güdmədən göstərdiyi ictimai fəaliyyət idi. Tərcümə mərkəzinin, məhbusların himayə cəmiyyətinin yaradılması və milli kitabxananın təsisi (1921-ci il) onun böyük həvəslə, ağır zəhmətlə gördüyü işlərdən biridir. Təsis edilməsində iştirak etdiyi Təbriz Milli Kitabxanasına hələ sağ olarkən 500 kitab bağışladı. Yaxın və uzaq ölkələrdən bir çox alimlər, tədqiqatçılar, filosoflar hər hansı bir elmi monoqrafiyanı yazarkən və ya hər hansı bir mövzunu tədqiq edərkən mərhum Naxçıvaninin kitabxanasına müraciət edərdilər. O mərhum yüksək alicənablıqla öz səyi və bacarığını əsirgəməzdi və onların ixtiyarına verərdi. Tehran Universitetinin müəllimlərinin və xarici ölkə şərqşünaslarının onun mənzil kitabxanasında məşğul olması adi bir hal idi [5, s.325].

M. Naxçıvaninin kitabxanasında saxlanılan nadir əlyazmalardan biri XII (h.q.) əsrdə yazılmış Mirzə Məhəmməd Həsən Zenuzinin (Fani) «Riyaz əl-cənnə» və Bəhr əl-ulum» kitablarıdır. Biradək nəfis kitablardan biri böyük özbək şairi Əmir Əlişir Nəvainin (1441-1501) divanıdır. Cağatay türkcəsində yazılmış bu divanın ümumi həcmi 1498 səhifədən və 18 kitabdən ibarətdir. Hər bir kitab 18 sərlövhə ilə nəfis şəkildə bəzədilmişdir. Bu barədə müfəssəl məlumatı Hüseyn Naxçıvani vermişdir. Qeyd edilməlidir ki, bu kitabdakı Əbdürrəhman Cami haqqındakı geniş risaləni M. Naxçıvani cağatay türkcəsindən fars dilinə çevirmişdir. M. Naxçıvaninin kitabxanasında hiifz olunan Hafiz Şirazin (1315-1390) divanının əlyazması da ən mükəmməl və mötəbər nüsxələrdəndir. Onun kitabxanasındakı nadir kitablardan biri də VIII (h.q.) əsrdə yazılmış Kamal Xocəndinin (1321 Xocənd- 1400 Təbriz) divanıdır.

M. Naxçıvani min bir əzab-əziyyətlə əldə etdiyi əlyazmalarını mütaliə etməklə yanaşı, onları tədqiq edirdi. Bu əlyazmaların bəzilərinin tənqidi mətnini hazırlamışdır. O, böyük məhəbbətlə xalqımızın görkəmli şairi, farsca və türkcə (azərbaycanca) qəzəllər yazan Saib Təbrizinin (1592-1676) divanının tənqidi mətnini hazırlamış və Təbrizdə nəşr etdirmişdi.

İrənin məşhur ədəbiyyat xadimi Əli Əkbər Səba M. Naxçıvaninin yazıçılıq məharətinə yüksək qiymət verirdi və yazıçılıq iddiasında olmadığı halda onun aydın fikirli, sadə dilli yaradıcılığını yüksək qiymətləndirirdi. Diqqətəlayiqdir ki, Məhəmməd Naxçıvani elmi-tədqiqat işləri ilə əsaslı şəkildə məşğul olmuşdur. M. Naxçıvaninin “İbn Sinanın məzarı” məqaləsi İrəni elmi dairələrində maraq doğurmuşdu. O əsaslı dəlillərlə sübut etdi ki, Əbu Əli İbn Sinanın qəbrinin İndiyə kimi İsfahanda olduğu iddia edildiyinə baxmayaraq, o Həmədanda vəfat etmiş, orada da dəfn edilmişdir.

M. Naxçıvani dövrünün həmfikir olduğu yazıçıların və mütəfəkkirlərinin tarixə və ədəbiyata dair əsərlərini nəşr etməyə sövq edir, bir çox hallarda onların nəşrinə kömək göstərirdi. Tədqiqatçı Əbdüləli Karəng yazır ki, Hac İsmayıl Əmirxizi Hac Məhəmməd Nəxcəvaninin xahişinə əsasən 1337-ci ildə (1919) “Qiyam-e Azərbaycan və Səttar xan” əsərinin əlyazma nüsxəsini Təbrizə gətirdi və bu kitab nəşr olundu [5, s.333].

M. Naxçıvaninin əvəzsiz elmi xidmətlərindən biri onun 1950-ci ildə tərtib edərək nəşr etdirdiyi və hazırda Təbriz Milli Kitabxanasında saxlanılan əlyazma nüsxələrinin 319 səhifədən ibarət bibliografiyasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, “Təbriz Milli Kitabxanasına mərhum Hac Məhəmməd Nəxcəvaninin hədiyyə etdiyi əlyazma və kitabların mündərcəti” adlı ayrıca bir kitab da hazırlanmışdı. Bu kitab Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimi və tədqiqatçısı Seyid Həsən Tağızadə müqəddimə yazmışdır [6].

Bu əsər əslində çox zəngin bir bibliografik mənbə kimi bütün İranşünaslar və şərqşünaslar üçün bir yol çırağı kimi əhəmiyyətlidir. Bundan yola çıxaraq tarix və mədəniyyətimizin hələ açılmamış neçə səhifəsini üzə çıxarmaq olar.

M. Naxçıvaninin yüksək elmi ustalıqla tədqiq edib yazdığı əsərlərdən “Qətran Təbrizinin divanına müqəddimə”, “Dar ağacından asılmış Seqətül-islam”, “Saib Təbrizi, Məhəmməd bin Əlbəyis və Azərbaycan dili” və Azərbaycan tarixinə, ədəbiyyatına dair çoxsaylı elmi məqalələri bu gün də öz elmi dəyərini saxlayır. Məşhur Azərbaycan şairi Əbu Mənsur Qətran Təbrizinin (1009-1012) divanının tənqidi mətnini ilk dəfə məhz Məhəmməd Naxçıvani hazırlamışdır. Heyran xanım Dünbülünün (1848-də vəfat etmişdir) “Divan”ı da ilk dəfə onun tərəfindən hazırlanıb nəşr edilmişdir. Onun xarici ölkələrin dövrü mətbuatında dərc olunan bir çox tarixi, elmi, bədii əsərləri fars və türk

dilinə çevirməsi də olduqca əhəmiyyətli idi.

M. Naxçıvani Azərbaycanda elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində xüsusi xidmətlər göstərmiş, dostu və məsləkdaşı, böyük alim və ictimai-siyasi xadim Məhəmmədli Tərbiyətin (1875-1940) əməyini yüksək qiymətləndirirdi. O, 1941-ci ildə Təbrizdə nəşr edilən “Şəfəq” jurnalında dərc olunan “Mirzə Məhəmmədli xan Tərbiyət” adlı məqaləsində onun elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində gördüyü işlərdən ətraflı söz açmış, elmi-bədii yaradıcılığını təhlil etmişdir [7].

Qeyd etmək lazımdır ki, M. Tərbiyət bir neçə məsləkdaşının iştirakı ilə hələ XIX əsrin sonlarında Təbrizdə “Tərbiyət” adlandırdığı müasir tipli özəl kitabxana təşkil etmişdi. Bu barədə maarifpərvər tədqiqatçı Qulamrza Təbatəbai ətraflı məlumat vermişdir [8, s.10].

O, dünyanın müxtəlif ölkələrindən dövrü mətbuatın, kitab və jurnalların bu kitabxanaya göndərilməsini təmin etmiş, hətta Tehranda bu kitabxananın şöbəsini açmağa nail olmuşdu. Tarixçi Mehdi Məlikzadə “Tarix-e enğəlab-e məşrutıyyət-e İrən” əsərində onun bu fəaliyyəti barəsində məlumat vermişdir. Ümumiyyətlə desək, həmin dövrün əksər ziyalıları M. Tərbiyət haqqında yüksək fikirdə olmuşlar və onun haqqında çoxlu məqalələr, xatirələr yazmışlar. Onun açdığı “Tərbiyət” kitabxanası, bir sıra müəlliflərin fikrincə, Təbrizin, eləcə də Azərbaycanın digər guşələrindən gələn vətənpərvər ziyalıların toplanıb dünya, ölkə hadisələrini, maarif-mədəniyyət məsələlərini müzakirə etdikləri bir ziya məktəbi idi. Əslində, gələcək məşrutəçilərin əksəriyyəti bu “məktəb”in yetirmələri idi və həmin şəxslər ümumən Cənubi Azərbaycanda milli-demokratik hərəkatlarda fəal iştirak edən, xalqın ictimai şüuruna və əməli hərəkatına yön verən fədakarlar idilər [9, s.5-14].

M.Tərbiyət 1902-ci ildə Təbrizdə Əhməd Xoşnəvisin xətti ilə daş mətbəədə basılmış “Zad-e bum” Ana yurdu əsərində Azərbaycanın tarixi, coğrafiyası, iqtisadi və mədəni həyatı barəsində dəyərli araşdırmalarını ortaya qoymuşdur. O, həmin il eyni zamanda ayda iki dəfə çıxan “Gəncineyi-fünun” (Fənnlərin xəzinəsi) jurnalını nəşr edirdi və bu dərgi hökumət onu bağlayana qədər, təqribən bir il fəaliyyət göstərmişdi. M.Tərbiyət 1929-1931-ci illərdə Təbriz şəhərinin bələdiyyə sədri olarkən Azərbaycanda təhsil və mədəniyyət ocaqlarının inkişaf etdirilməsinə xüsusi önəm verirdi. O bundan əvvəl, 1920-ci illərin əvvəllərində Təbriz Maarif idarəsinə başçılıq etdiyi vaxtlarda da, Milli Şura Məclisinin (Parlamentin) üzvü olduğu zamanlarda da Azərbaycanda təhsilin genişləndirilməsi və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində mümkün olan səylərini sərf etmişdi. O,1934-cü ildə bir qrup İrən alimləri ilə bərabər Bakıda səfərdə olmuşdu, o zamankı Azərbaycan SSR alimlərinin bir qismi ilə tanış olmuş və elmi əməkdaşlıq etmişdi. O, bütün əsərlərində Azərbaycana, onun tarix və mədəniyyətinə bir bütöv kimi yanaşırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, dövrünün dərin zəkalı, istedadlı alimi, yazıçı-publisisti sayılan M. Tərbiyətin “Qədim mədəniyyətlər”, “Təqvim-e Tərbiyət” əsərləri , xüsusilə 1935-ci ildə yazdığı “Daneşməndan-e Azərbaycan” (Azərbaycan alimləri) əsəri əvəzsiz elmi mənbədir. Kitaba ön sözündə tərtibçi yazır: “Məhəmməd Əli Tərbiyətin adı hər bir azərbaycanlı, xüsusən təbrizli üçün kitab və kitabxana, abadlıq və inkişaf sahəsində, yeni üsullu təlim və tərbiyənin zəmininin qoyulması yolunda onun davamlı və səmərəli çalışmalarını yada salır” [10, s. 655].

Qeyd edilməlidir ki, M.Tərbiyətin bir sıra dəyərli elmi tədqiqatları onun M. Naxçıvaninin hədiyyə etdiyi zəngin əlyazmalar və kitablar sayəsində ərsəyə gəlmişdi və inamla demək olar ki, M. Tərbiyətin vəfatından sonra onun elmi maarifçi fəaliyyətlərini M.Naxçıvani digər həmfikirliəri ilə bərabər davam etdirmişdir.

M.Naxçıvaninin tədqiqatları və tərcümələri haqqında Əli Lək Dizəçi yazırdı ki, tam qətiyyətlə və inamla demək olar ki, sələflərinin əsərlərini tədqiq, tərtib və nəşr etmək üçün zəngin xəzinəyə və coşub- daşan qəlbə malik olan alim həyatı zamanı sakitlik və rahatlıq tapmırdı. Maarifçilik və ədəbiyyat aləmində səyahətə çıxaraq hər bir gül butasından , hər bir başsaq xırmanından sünbül toplayırdı ki, əbədiyyətə qovuşan zaman müvəqqəti həyat bostanının astanasında qalib olsun, söz sahiblərindən olan gül dəstəsi qoymuş olsun. Buna görə də qətiyyətlə zənn və yəqin etmək olar ki, mərhum nəşr olunmamış elə əsərlərə malikdir ki, hələ də pərdə arxasında qalmış və rüxsarını bir kəsə göstərməmişdir [5, s.331].

M. Naxçıvani 1341-ci h.q. ilində (1962-ci ildə) 84 yaşında çox mənalı və zəngin bir ömür sürdükdən sonra Təbriz şəhərində vəfat etmişdir. O, gələcəkdə şərqşünas alimlərin onun yığıb

topladığı elmi irsindən faydalanması üçün bütün kitabxanasının ölümündən sonra Təbriz Milli Kitabxanasına verilməsini vəsiyyət etmişdi. Bu vəsiyyətə əməl olundu və 5000-dən çox nadir kitab və əlyazma Təbriz Milli Kitabxanasına verildi.

M. Naxçıvaninin kiçik qardaşı Hüseyn Naxçıvaninin də öz xalqı və vətəni qarşısında dəyərli xidmətləri olmuşdur. Hacı Hüseyn Naxçıvani də həm sağlığında, həm də ölümündən sonra elm, ədəbiyyat, nüsxəşünaslıq sahəsində göstərdiyi xidmətlərinə görə nəinki Cənubi Azərbaycanda, habelə bütün İranda görkəmli ədiblərdən biri sayılır. O da, böyük qardaşı kimi, gənc yaşlarından ədəbiyyata və müxtəlif elm sahələrinə, dövrün tarixi hadisələrinin izlənməsinə, əlyazma nüsxələrinin toplanmasına böyük maraq göstərmişdi. O müxtəlif elm sahələrinə aid olan kitabları, əlyazma nüsxələrini, hətta yaşadığı dövrdə şahların fərmanlarını, görkəmli siyasi-ictimai şəxsiyyətlərin şəkillərini belə yığıb saxlamışdı. Əldə etdiyi nadir kitab və əlyazma nüsxələrini mütlia edərək elmi-tədqiqat işləri aparmışdır. O, XX əsrdə İranın böyük ədib və alimlərindən olan Seyid Əli əl-Udəbadan fars və ərəb dillərini öyrənmişdir. O, sonralar Hacı Axund Ağa Mirzə Mehdi Ədib Dadsetanın təsis etdiyi dövlət mədrəsəsində təhsilini davam etdirmişdir.

1941-ci ildən etibarən ticarətlə məşğul olmaqla yanaşı, tarix və ədəbiyyat kitablarını mütlia etməklə elmi tədqiqat işləri aparmış, böyük ədiblərin, tarixi şəxsiyyətlərin əsərlərini oxumuşdur. Onun əldə etdiyi kitablar Cənubi Azərbaycanın XX əsrdəki keşməkeşli tarixinin öyrənilməsi üçün çox zəngin materialdır. H. Naxçıvani yaşadığı dövrdə baş verən hadisələrə biganə qalmamış, tədqiqat işləri aparmış, müxtəlif dövrlərdə yaşamış padşahların, əmrlərin, tarixi şəxsiyyətlərin, din xadimlərinin, şairlərin hakimiyyət illəri, həyat-yaradıcılığı, həmçinin mühüm tarixi hadisələr haqqında doğru-düzgün məlumatlar toplamış və yazdığı məqalələri toplu şəkildə «Məvad ət-təvarix» ünvanlı kitabda nəşr etdirmişdir. O, Sasanilər dövrünün (226-651) ən mühüm tarixi kitablarından olan «Tousəfi Ənuşirəvan» kitabını əldə etməklə həmin kitabın müəyyən hissələrini böyük şair Əbülqasım Firdovsinin «Şahnamə» əsərində nəzmə çəkdiyi hadisələrdən nümunələr gətirməklə çox dəqiq tədqiqat işi yazmışdır. Bu əsər İranın tanınmış ədibi Müctəba Minainin müqəddiməsi ilə 1343-cü ildə (1964-cü ildə) nəşr edilmişdir.

H. Naxçıvani 1948-ci ildə Təbrizin Ədəbiyyat Universitetinə dəvət olunmuş, Universitetin elmi Şurasına üzv seçilmiş, mütəmadi olaraq ədəbiyyat haqqında məqalələr yazmış, onları Ədəbiyyat İnstitutunun elmi məcmuələrində nəşr etdirmişdir. Onun yazdığı məqalələrin elmi dəyəri və əhəmiyyəti nəzərə alınaraq toplu şəkildə 1342-ci ildə (1963-cü il) Təbrizdə «Cəhel məqaləyə Nəxçıvani» (“Naxçıvaninin qırx məqaləsi”) adı ilə nəşr olunmuşdur. Hüseyn Naxçıvaninin xalq qarşısında ən böyük xidməti isə böyük qardaşı Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin ardınca gedərək ömrü boyu şəxsi vəsaiti hesabına əldə etdiyi 3500 nüsxə nadir kitabları və əlyazmalarını, həmçinin kolleksiyalarını əvəzsiz olaraq Təbriz Milli Kitabxanasına hədiyyə etməsidir.

Bu sətirlərin müəllifləri keçən əsrin sonlarına yaxın xidməti vəzifələrlə əlaqədar İranda çalışdıqları zaman bu kitabxana ilə yaxından tanış olmaq imkanı əldə etmişlər. Tərəfimizdən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutuna bu kitabxanada Azərbaycan tarixi və ədəbiyyatı ilə əlaqədar çox zəngin və qiymətli materialların olduğu barədə məlumatlar verilmişdi. Burada hifz edilən Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvaninin “Divan” ı barəsində tanınmış Azərbaycan tarixçisi Səməd Sərdariniyadan aldığımız bilgi əsasında ölkəmizin tanınmış şərqşünas alimi Möhsün Nağısoyluya (indi Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru, akademik) məlumat verilmişdi. Təqdirəlayiqdir ki, bir müddətdən sonra zəhmətkeş tədqiqatçı alimimiz Şəmsi Pənahlı professor Möhsün Nağısoylunun elmi rəhbərliyi ilə Qüdsi İrəvaninin Divanı haqqında maraqlı dissertasiya işi hazırlayıb müdafiə etdi və bu sətirlərin müəllifinə də həmin dissertasiya müdafiəsində çıxış etmək nəsisib oldu. Beləliklə, M.Naxçıvaninin zəngin xəzinəsindən faydalanmaqla daha bir Azərbaycan şairinin irsi xalqımıza təqdim edilmiş oldu. Yeri gəlmişkən, akademik M.Nağısoylu M.Naxçıvanini görkəmli kitabşünas alim kimi yüksək qiymətləndirərək onun Qətran Təbrizinin və Heyran xanım Dünbilinin divanlarının elmi nəşrlərini həyata keçirdiyini xüsusi vurğulamış, Azərbaycan ədəbiyyatının, elm, təhsil və mədəniyyətinin bu görkəmli nümayəndəsinin elmi fəaliyyətinin elm tariximizdə çox əhəmiyyətli yer tutduğunu qeyd etmişdir [11].

Hal-hazırda Hacı Məhəmməd Naxçıvani və Hacı Hüseyn Naxçıvani qardaşlarının 8500-dən artıq nadir kitab və əlyazmaları Məhəmməd Naxçıvaninin adını daşıyan Təbriz Milli Kitabxanasında saxlanılır, kitabxananın girişində onların büstləri qoyulmuş, adları yazılmışdır. M.Tərbiyətin və Naxçıvani qardaşlarının bu qiymətli irsi bir əsrə yaxındır ki, oxuculara, xüsusən də müxtəlif elm sahələrinin tədqiqatçılara xidmət edir. Şübhəsiz, onların bu elmi mirası Azərbaycanın tarixinin, dil və ədəbiyyatının, mədəniyyətinin hələ öyrənilməmiş səhifələrinə bundan sonra da işıq tutacaq və Azərbaycan maarifçi-ziyalıların yeni nəsli də bu zəngin xəzinədən həmişə bəhrələnməkdədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hacı İsmayil Əmirxizi. Nəşriyyə-ye məxsus kitabxanə-ye melli-ye Təbriz be yad-e mərhum Hacı Məhəmməd Nəxcəvani, 1341(1962).
2. Sərdariniya S. Məşahir-e Azərbaycan, cəld-e dovvom, çap-e əvvəl, Təbriz, nəşr-e Şayəste, 1379(2000).
3. Məmmədli Q. Ömür dəftərindən səhifələr. Nəşrə hazırlayan, ön sözün və qeydlərin müəllifi Solmaz Rüstəmovə-Tohidi, Bakı: Təhsil, 2016.
4. Zendeginame və xədemət-e elmi və fərhəngi-ye mərhum Hacı Məhəmməd Nəxcəvani. Məcmue-ye məğalat. Virastar: Əhməd Qənbəri, Tehran, 1386 (2007).
5. Sərdariniya S. Məşahir-e Azərbaycan, cəld-e əvvəl, Təbriz: Entəşarat-e Daniyal, 1377 (1998).
6. Fehrest-e kitabxanə-ye Melli –ye Təbriz, kotob-e xətti-ye ehdayi-ye mərhum Hacı Məhəmməd Nəxcəvani. Cəld-e əvvəl, neqarəş: Mir Vədud Seyyid Yunesi, Təbriz, 1348 (1969).
7. “Azərbaycan” qəzeti, Təbriz, 30.10.1945, sayı 41.
8. Tərbiyə M. Recal-e Azərbaycan- ədəb, fərhəng və honər. Təbriz, nəşr-e Əbu, ilsiz, s.dəh (on).
9. Salamullah Cavid. Quşə-ye əz xaterat, Tehran, 1353 (1974).
10. Tərbiyə M. Daneşməndan-e Azərbaycan. Be kuşəş-e Qulamrza Təbatəbai Məcəd, Tehran, Vəzarət-e Fərhəng və erşad-e Eslami, sazeman-e çap və entəşarat, 1378 (1999).
11. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Elmi əsərlər, 2015-ci il, sayı-2.

Göndərib: 26.09.21 Qəbul edilib: 28.11.21